

प्रकरण पाचवे

॥ उपसंहार ॥

प्रकरण पाचवे

उपसंहार

xxx मराठी नाट्यसृष्टीचे नवे रूप xxx

ललित साहित्यातून कलात्मक आणि सांस्कृतिक अस्मिता प्रकट होत असते. साहित्यातून अनेक प्रकारचे जीवनाभूव जिवंत झालेले असतात. साहित्यिकाच्या कलानुसार त्याच्या मनात रुजलेला विचार, अनुभव हा कथा, काव्य, कादंबरी, नाटक अशा स्वरूपाच्या कलाप्रकारातून प्रकट होतो. नाटक हा विविध कलाप्रकारांचे मिश्रण असणारा, प्रायोगिकतेचे मूल्य असणारा एक वैशिष्ट्यपूर्ण व वेगळा असा वाङ्मयप्रकार आहे. आजच्या मराठी संस्कृतिविश्वात नाटकाने विशेष स्थान प्राप्त केलेले दिसते. नाट्याचा शोध हे मराठी नाटकांचे प्राणतत्व असल्यामुळे, मराठी रंगभूमी सदैव परिवर्तनशील व प्रयोगशील राहिलेली आहे. नाट्यवाङ्मयाला प्रदीर्घ अशी एक प्रसन्न परंपरा लाभलेली आहे. भारतीय संस्कृत नाट्यवाङ्मय हे आपल्या भारतीय संस्कृतीचे वैभवशाली असे भूषणावह अंग आहे.

आधुनिक मराठी रंगभूमीचा पूर्वरंग हा कळसूत्री वाहुल्यांचे खेळ, लळिते, दशावतारी खेळ, कीर्तन, भारुडे अशा विविध लोकनाटय प्रकारांनी उजळून निघाला आहे. जनमाणसावरील लोकनाटयप्रकारांचा व पौराणिक वाङ्मयाचा पगडा लक्षात घेवून विष्णुदास भावे यांनी १८४३ मध्ये "सीता स्वयंवर" या पहिल्या आधुनिक मराठी नाटकाचा नेटका प्रयोग सादर केला. मराठी रंगभूमीवरील हा पहिला नाट्याविष्कार नाट्यक्षेत्राला गती व चेतन्य देणारा ठरला. भारतीय साहित्य समृद्ध करणारे संस्कृत नाट्यवाङ्मय हे एकोणिसाव्या शतकातील मराठी नाटककारांना प्रेरणादायी ठरले. संस्कृत नाटकांचे आदर्श आणि इंग्रजी नाटकांचे आकर्षण यातून मराठी नाटकांची विकासात्मक वाटचाल झाली. अनेक नाटककार व नाटकमंडळी यांनी नाट्यसृष्टीस तेज प्राप्त करून दिले.

आण्णासाहेब किर्लोस्कर यांनी मराठी नाट्यक्षेत्रात नवा रंग भरला. त्यांच्या संगीत शांकुतलने मराठी माणसाला त्रेड लावले. देवल, खाडिलकर, गडकरी यासारख्या मातब्बर नाटककारांनी मराठी नाट्यसृष्टीचे वैभव वाढविले. १९१५ ते १९३० हा, मराठी नाट्यसृष्टीच्या, विकासावस्थेचे तेजस्वी पैलू प्रकट करणारा उत्कर्षकाळ म्हटला पाहिजे. त्यानंतरचा काळ मात्र मराठी नाटकांच्या दृष्टीने प्रतिकूल आला. बोलपटांच्या आगमनामुळे

मराठी नाट्यकलेला अवकळा आली. अशा प्रतिकूल परिस्थितीवर प्रहार करण्यासाठी आवश्यक असणारे आत्मबळ व नाट्यबळ मराठी नाटककारांच्या ठायी होते. त्यामुळेच ते पुन्हा एकदा मराठी माणसाला नाटकाकडे वळविण्यात यशस्वी झाले. आचार्य अत्रे, मामासाहेब वरेरकर, मो.ग.रांगणेकर यासारख्या प्रतिभासंपन्न नाटककारांच्या सिध्दहस्तलेखणीतून अवतरलेल्या मराठी नाटकांनी रंगभूमीला नवचेतन्य दिले. नवरचनातंत्र आत्मसात करून नाटक आशय अभिव्यक्तीबाबतीत अधिकाधिक परिणामकारक झाले.

नाटकाला असणारा सामाजिक पाठिंबा घेवून मराठी नाटककारांनी लोकप्रबोधनाचे एक प्रभावी साधन म्हणून नाटकाकडे पाहिले. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील सामाजिक नाटक कलात्मकतेपेक्षा लोकजागृतीकडे अधिक झुकले होते. स्वातंत्र्योत्तर काळातील मराठी नाटकांनी कलात्मकतेचा आत्मा न हरवता सामाजिक समस्यांचे भेदक चित्रण केले. मानवी मनाची सखोल सूक्ष्म जाणीव ठेवून वि.वा.शिरवाडकर, वसंत कानेटकर यांनी आपली नाट्यवस्तू उभी केली. विजय तेंडुलकरांनी मानवी मनाचे तळस्पर्शी चित्रण करून मनाची गुंतागुंत उकलून दाखविली.

आधुनिक जीवनातील गतिशीलता, बदलते कुटुंबजीवन, समाजव्यवस्थेतील रूढ परंपरा यामुळे निर्माण झालेल्या समस्यांना भिडविण्याचे व समाजमनाला अंतर्मुख करण्याचे कार्य मराठी नाटकांनी केले. अनेक पातळ्यावरून मानवी जीवनाचा शोध घेण्याचा प्रयत्न होवू लागला. नव्या जाणीवा प्राप्त झालेल्या स्त्री जीवनाचे वास्तववादी चित्र मराठी नाटकात रेखाटले जावू लागले. नव्या आशा आकांक्षा व त्या अनुषंगाने आशय अभिव्यक्ती, रंगमंच मांडणीचे नवे तंत्रमंत्र स्वीकारून निर्माण झालेल्या नाविन्यपूर्ण नाट्यप्रयोगामुळे मराठी रंगभूमी प्रभावित झाली. मराठी नाट्यसृष्टीला प्रगल्भ, प्रतिभासंपन्न, प्रयोगशील, समृद्ध व्यक्तिमत्वांच्या नाटककारांची परंपरा लाभली. जीवनातील समस्यावर प्रकाश टाकणा-या व जीवन विकासाची नवी दिशा दाखविणा-या नाट्यगुणसंपन्न नाटकामुळे मराठी नाट्यसृष्टीला नवे रूप-सामर्थ्य लाभले.

=== स्त्री समस्याकडे पाहण्याचा नवा दृष्टीकोन === ✓

स्त्रीदास्य ही शतकानुशतके चालत आलेली समस्या आहे. पिढ्यानपिढ्या समाजाच्या रूढी व्यवस्थेखाली दबलेली व अगतिक झालेली स्त्री जेव्हा समाजसुधारकांच्या चिंतनाचा विषय झाली तेव्हाच स्त्रीसमस्यांना वाचा फुटू लागली. स्त्रीदास्य विमोचनाच्या प्रामाणिक

प्रयत्नांना गती आली. जुन्या बुरसटलेल्या विचारापासून मुक्त करून स्त्रीला शिक्षण आणि व्यक्तिस्वातंत्र्य लाभले तरच समाजाचे हित साधले जाईल असा विचार मांडला जावू लागला. इंग्रजी राजवटीतच स्त्रीच्या कौटुंबिक, शैक्षणिक, सामाजिक हक्कांची चर्चा होवू लागली. स्त्री जीवनातील विविध दुःख दूर करण्यासाठी लोकीहितवादी, म.फुले, न्या.रानडे, चिपळूणकर, आगरकर, म.कर्वे, डॉ.आंबेडकर यांनी लढाऊवृत्तीने कार्य केले. या मानवतावादी विचारवंतांच्या कृतिशील विचारसरणीमुळे स्त्री जीवनाला एक दिशा मिळाली.

एकोणिसाव्या शतकाच्या मध्यकालानंतर स्त्रीविमोचन कार्याला सुरुवात झाली. बालविवाह, सती, केशवपन यासारख्या पूर्वपरंपरेने चालत आलेल्या अमानुष प्रथांना पायबंद घालण्यासाठी पराकोटीचे प्रयत्न झाले. मराठी नाटककारांनीही बालविवाह, जरठकुमारी विवाह, हुंडा इ. प्रथांना विरोध दर्शविला. वधूपरीक्षा, हुंडा अशा स्त्री समस्या टाळण्यासाठी प्रीतिविवाहाचा पुरस्कार केला. स्त्रियांच्या प्रगत जीवनासाठी पोषक असे वातावरण निर्माण करण्याचे बहुमोल कार्य मराठी नाटकांनी केले. "अनुकूल पार्श्वभूमी निर्माण झाल्याशिवाय कुठलीही चळवळ उभीच राहू शकत नाही. स्त्रीच दास्यत्व गळ्यापर्यंत यायला सरंजामशाही राज्यपध्दती आणि पुरुषप्रधान समाजरचना कारणीभूत आहेत" असे मत सरोजिनी शारंगपाणी व्यक्त करतात, ते सार्थक आहे.

सामाजिक परिवर्तनाचे एक प्रभावी साधन म्हणून मराठी नाटकांची उपयुक्तता मोठीच म्हंटली पाहिजे. स्त्री समस्येकडे पाहण्याची नवी दृष्टी नाटकांनी दिली. स्त्री समस्येला भिडविण्याचे व ती समस्या सोडविण्याचे मार्ग नाटकांनी दाखविले. स्त्री शिक्षणाचे महत्त्व पटवून देवून, स्त्री स्वातंत्र्याचा व स्त्री-पुरुष समानतेचा विचार मांडला. समाजसुधारकांच्या उदार विचारसरणीला नाट्यरचनेची जोड मिळाली. स्त्रीच्या मूलभूत अस्तित्वाचा आणि भवितव्याचा विचार होवू लागला. पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे दबल्या गेलेल्या स्त्रीला या नव्या विचारामुळे उभारी मिळाली. त्यातून त्या स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वासाठी घाडसाने पुढे येवू लागल्या. अशा प्रगत विचारांच्या स्त्रियांचे चित्रण मराठी नाटकांनी घडवून स्त्रीकडे पाहण्याचा नवा दृष्टिकोन स्पष्ट केला.

केवळ गृहिणी, माता अशा पारंपरिक भूमिका पार पाडण्यासाठीच स्त्रीचा जन्म नाहीतर एक जबाबदार, कर्तबगार व्यक्ती म्हणूनही त्या यशस्वी भूमिका पार पाडू शकतात. "महत्वाचे निर्णय घेण्याच्या कामात स्त्रियांनी सक्रिय सहभाग घ्यावा असे जर आपल्याला वाटत असेल तर त्यांना अधिक संधी दिल्या पाहिजेत आणि त्यासाठी स्त्रियांच्या मार्गात

अडसर बनून राहिलेल्या सामाजिक अडचणी व विषमता यांचे खरे रूप जाणून घेतले पाहिजे" ^२ असा जो विचार भारतीय स्त्रीच्या स्थानाची पाहणी करण्यासाठी नेमलेल्या राष्ट्रीय समितीने मांडला आहे, तो रास्तच आहे.

स्त्री जीवनाचे िहत लक्षात घेवून विद्विभार्या प्रतिबंधक कायदा, स्त्री-पुरुष समानता कायदा असे कायदे पास झाले. सामाजिक परिवर्तनासाठी कायदा उपकारक ठरत असलातरी निव्वळ कायदे करून सामाजिक बदल घडवून आणता येत नाही. त्यासाठी मानसिक परिवर्तनाची गरज असते. याकामी मराठी नाटकांनी भावनात्मक आवाहन करून समाजहितकारक भूमिका बजावलेली दिसते. अर्थात असे आवाहन करून वा कायदे करून सर्वत्र स्त्री समस्या सुटल्या आहेत, असा दावा करता येत नाही. आजही कर्तबगारीचं शिखर काबीज करण्यासाठी निघालेल्या स्त्रीला कुटुंबाशी, समाजाशी संघर्ष करावा लागतो. तिला म्हणावे असे अनुकूल वातावरण कुटुंबात लाभले नाहीतर तिचा कोंडमारा होतो. ही कोंडी फोडण्यासाठी त्या प्रबळ आत्मविश्वासाने घराबाहेर उडी घेतात. आचार्य अत्रे, मो.ग.रांगणेकर यांच्या नाटकातील नायिका त्यादृष्टीने धाडसी प्रवृत्तीच्या म्हटल्या पाहिजेत. वसंत कानेटकरांच्या "पंखाना ओढ पावलांची" नाटकातील साधना महाजन एक कर्तबगार स्त्री म्हटली पाहिजे. विजय तेंडुलकरांच्या "एक हट्टी मुलगी" नाटकातील मंगला, अखेरीस पराभूत होत असली तरी, प्रारंभी स्वविचाराने प्रेरित होवून घडाडीने उभी राहते. पारंपरिक वृत्तीच्या स्त्रियांची दुःखे हा जसा मराठी नाटककारांच्या आत्मियतेचा विषय तसाच नवीवचारी स्त्रियांच्या समस्या हा ही त्यांच्या चिंतनाचा विषय झाला. बदलत्या काळाबरोबर काही समस्या कालबाहय होतात तर काही नवीन समस्या उद्भवतात.

स्त्रीचा माणूस म्हणून विचार होणे गरजेचे आहे. केवळ पुरुषाच्या दयेवर, सहानुभूतीवर तिला जगायचे नाही तर समानतेचे हक्क असणारी व्यक्ती म्हणून तिला स्वतंत्र वाटचाल करावयाची आहे. परंतु समाज हा परंपराप्रिय असल्याने तिला अजूनही पुरेसा वाव मिळत नाही. अर्थार्जनाच्या निमित्ताने ती घराबाहेर पडत असलीतरी तिच्या स्वातंत्र्याला सीमा आहेत. "जीवनाच्या त्या धकाधकीमध्ये, जेव्हा स्त्री घराच्या उंबरठ्याबाहेर पाऊल टाकण्याचे ठरविते, तेव्हा आपल्या देहाचा अयोग्य फायदा घेतला जाण्याचा धोका असतो. ही वस्तुस्थिती तिच्या लक्षात आणून दिली पाहिजे आणि तिनेही ते डोळ्याआड करता कामा नये. समजून उमजून आणि जरूर ती खबरदारी घेवूनच तिने श्रमिक जगात पाऊल टाकावे" ^३

अशी सूचना डॉ.चंद्रकला हाटे आपल्या "स्वातंत्र्योत्तर भारतीय स्त्री" या ग्रंथात करतात.

सरोखरच स्त्रीच्या द्रेहाचा अयोग्य फायदा घेवून जेव्हा पत्नीची समस्या उभी राहते तेव्हा केवळ स्त्रीला दोषी धरले जाते. वास्तविक पाहता पुरुष हा ही दोषी असताना केवळ स्त्रीला शिक्षा भोगावी लागणे अन्यायाचे आहे. बलात्कारित स्त्री समस्या, कुमारी मातृत्वाची स्त्री समस्या उद्भवतात; तेव्हा समतोल बुद्धीने विचार करून त्या स्त्रियांचे मानवतावादी दृष्टीने कौटुंबिक व सामाजिक पुनर्वसन करणे गरजेचे असते, असा नवा दृष्टिकोन मराठी नाटकांनी स्वीकारलेला दिसतो.

xxx कुमारी मातृत्वाची समस्या xxx
=====

कुमारी मातृत्वाची समस्या सनातन असली तरी मराठी नाटकांनी या समस्येवर बराच काळ प्रकाश टाकला नाही. १९३० मध्ये म.ना.रेगे यांनी "कुमारिकेचा प्रश्न" नाटक लिहून निषिद्ध मातृत्वाच्या संदर्भात स्त्रीवर होणा-या अन्यायाचे चित्रण केले. स्त्रीच्या मातृत्वाच्या नैसर्गिक हक्कासाठी प्रस्थापित विवाहसंस्थेविरुद्ध वंड करून उठणारी निर्भयवृत्तीची अचला रूढ नीतिकल्पनांना वैचारिक धक्का देते.

परंपराप्रिय समाजव्यवस्थाच स्त्रीसमस्या निर्मितीला कारणीभूत असते. सामाजिक नीतिसंकेत हे पुरुषाला झुकते माप देणारे व स्त्रीला वेठीस धरणारे असल्याने स्त्रीची मानसिक कोंडी होते. त्यातूनच निषिद्ध मातृत्वाची समस्या उग्ररूप धारण करते. मातृत्व हे विवाहसंस्थेशी निगडीत असेल तरच पवित्र व श्रेष्ठ मानले जाते. हे मातृत्व शास्त्रसंमत नसेल तर निषिद्ध मानले जाते. निषिद्ध मातृत्वाच्या समस्येला एकटी स्त्री जबाबदार नसते. समाजाने निषिद्ध ठरविलेल्या या मातृत्वाला विश्वासघातकी पुरुष जबाबदार असतो. अशा पुरुषाला त्या स्त्रीशी लग्न करायला भाग पाडून ही समस्या सोडविली जावू शकते. परंतु तो पुरुष विवाहित असेल तर ती समस्या अधिकच बिकट होते. तेंडुलकरांच्या "श्रीमंत" व "शांतता। कोर्ट चातू आहे" नाटकातील अशाप्रकारच्या समस्येला विवाहित पुरुषच जबाबदार असल्याचे दिसते. अशावेळी गर्भपाताचा उपाय सुचविला जातो. परंतु हा उपाय मानवतावादी नाही. "श्रीमंत" नाटकात मथुराच्या बाबतीत गर्भपात हा शारीरिकदृष्ट्या अपायकारक असल्याचे दाखविले आहे. श्रीधरने मानवतावादी वृत्तीने पितृत्व स्वीकारण्याचे दाखवून तेंडुलकरांनी ही समस्या सुटल्याचे चित्रित केले आहे. अशा स्त्रीला वैवाहिक प्रतिष्ठा देणारा तोडगा प्रत्येकवेळी उपयोगी उपयोगी पडेल असे नव्हे, कारण "शांतता। कोर्ट" मध्ये बेणारेनी अशी मागणी करूनही मानवतावादी वृत्तीने...

ते पितृत्व स्वीकारायला कोणीही पुढे येत नाही. मातृत्व धारण करण्याची स्त्रीची कितीही प्रबळ इच्छा असली तरी तिला सामाजिक प्रतिसाद लाभत नाही. देहसापेक्ष नैतिकता न सांभाळता आल्यामुळे त्या स्त्रीला एकाकी पाडून समाज छळतो. तिची गर्भ संगोपनाची इच्छा, समाजविरोधी असे महाभयंकर कृत्य समजले जाते. तिच्या नैसर्गिक इच्छेचा सहानुभूतीशील मनाने विचार न करता, तिला रक्तबंबाळ करण्यातच विकृत आनंद मानला जातो. अशा समस्याग्रस्त स्त्रीचा दुस-या स्त्रीने सहानुभूतीने विचार करणे, तिला मानसिक आधार देवून सहाय्य करणे गरजेचे असते. मो.ग.रांगणेकर यांच्या "वहिनी" नाटकामध्ये जानकी प्रतिष्ठेपेक्षा माणूसकीचे मूल्य जाणणारी स्त्री आहे. स्त्रीनेच स्त्रीला मजून घेतले पाहिजे ही तिची भूमिका आहे. त्यादृष्टीनेच ती शालिनीकडे पाहते. कानेटकरांच्या "मला काही सांगायचंय" नाटकामध्ये ललिता अशी समजूतदार भूमिका घेवून जानकीला नवजीवन देते. वैवाहिक प्रतिष्ठा मिळवून देवून निषिद्ध मातृत्वाची समस्या सोडविण्याचा प्रयत्न या नाटकातून दिसतो. परंतु अशा स्त्रीला जेव्हा वैवाहिक प्रतिष्ठेचा पर्याय उपलब्ध होत नाही, तेव्हा तिची विलक्षण मानसिक कोंडी होते. मानसिक अवहेलना व सामाजिक उपेक्षा यामुळे तिला जीवन नकोसे होते. यासाठी त्या स्त्रियांना भावनाशील अंतःकरणाने जाणून घेतले पाहिजे.

तेंडुलकरांनी "शांतता! कोर्ट चालू आहे" नाटकात कुमारी मातृत्वाची समस्या अभिनवपध्दतीने मांडली आहे. एखादी वा-याची झुळक बघता बघता वादळ व्हावे तसे "काल्पनिक सटला" म्हणून सुरू झालेला गंमतीचा खेळ भयानक वळण घेतो. खेळ रंगतदार होण्याच्या दृष्टीने बेणारेला आरोपी करून तिच्यावर भूणहत्येचा आरोप ठेवण्यात येतो. या काल्पनिक आरोपात तथ्यांश असल्याचे जाणवताच समूहाला चेंव चढतो. त्यात लीला बेणारेचा चेंदामेंदा होतो. तारुण्यसुलभवृत्तीला बळी पडलेल्या बेणारे नावाच्या शिक्षिकेची ही शोकांतिका समूहमनाच्या हिंस्त्रप्रवृत्तीचे भेदक दर्शन घडविते. गो.म.कुलकर्णी म्हणतात, "सुसंस्कृततेच्या आवरणाखाली आणि संस्कृतीच्या नावानेच माणूस किती असंस्कृत, असभ्य पातळीवर जाऊ शकतो; माणसातील मूळची हिंस्त्रता श्वापदांच्या वासाने कशी उफळून उठते, बेफाम होते, न्यायाच्या नावाखाली अन्यायाचा कळस चढविते, हे भेदकपणे प्रस्तुत नाटकात प्रकट होते; तथाकथित मानवी संस्कृतीचे ते वस्त्राहरणच करते." ४

कुमारी मातृत्वाच्या समस्येने ग्रासलेल्या असहाय्य स्त्रीवर समाज कुरपणे आक्रमण करतो. गतजीवन जमेला धरून तिला जमेल तेवढे ठेचण्यासाठी व समाजातून उठाविण्यासाठी

पुढाकार घेतला जातो. समाजामध्ये अशा स्त्रियांचा सहानुभूतीने विचार करणाराही एक गट असतो परंतु तिला छळण्यात मनोविकृत आनंद मानणा-या सामुहिकशक्तीपुढे तो दुबळा ठरतो. त्यादृष्टीने प्रस्तुत नाटकातील सामंत नावाचे पात्र इतर पात्राहून वेगळे आहे. केवळ अजाणतेपणामुळेच तो समूहामध्ये ओढला गेला आहे. तर सुखात्मे, काशीकर, दांपत्य, पौंक्षे, कर्णिक, रोकडे ही मंडळी जाणीवपूर्वक व योजनाबद्धरितीने बेणारेला लक्ष्य करून नामोहरम करतात.

बेणारेच्या बाबतीत कायदेशीर मार्गाने, आपल्या होणा-या अपत्याला पितृत्व व प्रतिष्ठा मिळवून देण्याचा मार्ग खुंटलेला आहे. आपली मानसिक इच्छा सफल होणार नाही, त्याची तीव्र जाणीव तिला झाल्यामुळेच ती पर्समध्ये टिक् ट्वेंटीची बाटली ठेवते. असुरक्षित भावनेमुळेच अशा स्त्रियांच्या मनात एक प्रचंड वादळ घोंघावत असते. आत्महत्या करण्यापर्यंत त्यांची मजल जाते. "बेकायदेशीर मातृत्व हा घटक आत्महत्येचा दर उंचावण्यास जबाबदार ठरणारा एक महत्वाचा घटक असल्याचे "आत्महत्या" चौकशी समितीला आढळले.^५ अशी नोंद भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान" या ग्रंथात केली आहे.

"शांतता। कोर्ट" मधील समूह बेणारेची मनोभूमिका लक्षात न घेता तिच्यावर क्रूरपणे हल्ला करतो. खरेतर, अशा स्त्रियांना त्यांचे कोंडलेले मन मोकळे करण्याची संधी मिळाली पाहिजे. त्यांच्या मनाची तडफड उदार अंतःकरणाने जाणून घेतली पाहिजे. बेणारे स्वतःचे निरपराधित्व व मातृत्वाची नैसर्गिक ओढ "स्वगता"मध्ये व्यक्त करते. गर्भ नष्ट करण्याची शिक्षा दिल्यावर "हे मी घडू देणार नाही"^६ असा प्राणपणाने आक्रोश करते. परंतु तिचा हा आक्रोश, हृदयातले आक्रंदन ऐकायला समाजाला कानच नसतात. "बेकायदेशीर मातृत्वापासून झालेली संतती वाढविण्याचा आरोपीचा निश्चय तडीस गेल्यास समाजाचं अस्तित्वच धोक्यात येणार असून नैतिकमूल्य नामक चिजच अस्तित्वात राहणार नाही"^७ अशी भयंकर भिती सरकारी वकील सुखात्मे व्यक्त करतात. त्यांच्या वक्तव्यातून रुढी प्रिय नीतिनियमामुळे निर्माण झालेली सामाजिकवृत्तीच स्पष्ट होते. अनूढ मातृत्वाच्या बाबतीत प्रा. दामले जबाबदार असूनही त्यांना दोषी न धरता, सारा दोष बेणारेच्या माथ्यावर मारून तिला गुनहेगार समजले जाते व तिला एकटीलाच शिक्षा दिली जाते. तिचे खाजगी जीवन चव्हाट्यावर आणून तिच्या अब्रूचे धिंडवडे काढले जाते. कुमारी मातृत्वाच्या स्त्री समस्येकडे पाहण्याचा हा अनुदार दृष्टिकोन समाजहितकारक नाही.

एक व्यक्ती म्हणून स्त्रियांना समजावून घेवून, रुढीपरंपरेची नव्याने चिकित्सा करण्याची गरज आहे, हेच सूत्र तेंडुलकरांनी आपल्या स्त्री समस्याविषयक नाटकात मांडले आहे.

xxx आत्मनिर्भरतेचे भान असलेली स्त्री xxx
=====

भारतीय स्त्री समस्येची पाळेमुळे परंपरागत समाजपध्दतीमध्ये घट्ट रूतलेली आढळतात. हे आपण पाहिले. शंभर सव्वाशे वर्षापूर्वी भारतीय स्त्रिया अनिष्ट रुढी परंपरेच्या शृंखलांनी जखडल्या होत्या. या शृंखलातून स्त्रियांना मुक्त करण्यासाठी समाजसुधारकांनी लढा दिला. शिक्षणाचे द्वार त्यांच्यासाठी खुले केले. त्यांच्या आजवरच्या समस्येचे कारण शिक्षणाचा अभाव हेच होते. शिक्षणामुळेच स्त्रिया स्वजीवनाचा विचार करू लागल्या. आपल्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी आत्मविश्वासाने पुढे सरसावू लागल्या. जीवन ध्येय गाठण्यासाठी प्रसंगी कुटुंबाशी, समाजाशी संघर्ष करू लागल्या. शंभर सव्वाशे वर्षापूर्वीचे स्त्रीजीवन आणि आजचे स्त्रीजीवन यामध्ये निश्चितच तफावत आहे. आजची स्त्री आत्मनिर्भर झाली आहे. भारतीय पुरुषप्रधान समाजव्यवस्थेने आखून दिलेली विशिष्ट जीवनपध्दती तिला नामंजूर आहे. रुढ, चोकारीवध्द, समाजमान्य चौकटीत जीवन जगण्याची अपेक्षा बाळगणा-या परंपरेविरुध्द ती बंड करून उठते आहे.

जाचक परंपरेमुळे स्त्रियांची होणारी मुस्कटदावी मराठी साहित्यिकांनी चित्रीत केली. बदलत्या स्त्री मनाच्या स्थितीचे चित्र विभावरी शिरूरकर यांनी "कळ्यांचे निःश्वास" § १९२३ § या ग्रंथात उभे करून वैचारिक चालना दिली. त्यापूर्वी मराठी नाटककारांनी स्वतंत्र व्यक्तित्व प्राप्त झालेल्या नवा स्त्रीचा अविष्कार रंगभूमीवर घडविला होता. श्री.वि.गारे यांनी "बनावट सही" § १९२६ § नाटकात सुशीलाच्या रूपाने नवीविचारी स्त्रीचे दर्शन घडविले. तर आचार्य अत्रे यांच्या "जग काय म्हणेल?" नाटकातील क्रांतिकारक विचारांची उत्का ही पारंपरिक स्त्रीपेक्षा वेगळी आहे. वसंत कानेटकर, जयवंत दळवी, विजय तेंडुलकर या नाटककारांनी प्रस्थापित मूल्यव्यवस्थेला नकार देवून, नव्या निष्ठा स्वीकारणा-या आत्मनिर्भर स्त्रियांचे चित्रण केले आहे. आजच्या स्त्रियांना कर्तृत्व दाखविण्याची जबरदस्त महत्वाकांक्षा आहे. स्वतःचे निर्णय स्वतः घेण्याची वैचारिक पात्रता त्यांच्याठायी आहे. नव्या जाणीवा प्राप्त झालेल्या आधुनिक स्त्रियांचे प्रभावी दर्शन, प्रशांत दळवी यांच्या "चारचौधी" या नाटकात घडते.

भारतीय राज्यघटनेने दिलेल्या समानतेच्या हक्काची जाणीव झालेल्या स्त्रीने आपल्या सुखाच्या कल्पना बदलल्या आहेत. पतीला परमेश्वर मानून, त्यांच्या कृपाछत्राखाली सुरक्षित व सुखाचे असे बंदिस्त जीवन जगणे त्यांना पसंत नाही. समानता आणि स्वातंत्र्य नाकरणा-या पुरुषप्रधान संस्कृतीविरुद्ध त्या लढा देत आहेत. स्वतःच्या प्रतिमेसाठी आत्मतेजाने जागृत होवून, आपल्यावर होणा-या अन्यायाविरुद्ध त्या एकत्रितपणे उभ्या राहात आहेत. इ.स. १९७५ पासून प्रखर झालेली स्त्रीमुक्तीची चळवळ स्त्रीत्वाची प्रतिष्ठा उंचावण्यासाठी आजही कार्यरत आहे. १९७५ हे स्त्रीमुक्ती वर्ष म्हणून गाजले. त्यानिमित्ताने शतकानुशतके होत असलेल्या स्त्री अन्यायाला मोठ्या प्रमाणात वाचा फुटली. हे वर्ष संपताना युनोने स्त्री मुक्ती दशकाची घोषणा केली. आजवरच्या अन्यायनिर्मूलनाला दशकाची कालमर्यादा अपुरी आहे. तेंडुलकरांचे कमला नाटक हे या दशकातलेच. १९८२ चे भारतीय स्त्रीचे समाजात असणारे स्थान स्पष्ट करून, आत्मनिर्भर झालेल्या स्त्रीचे मार्मिक चित्र रेखाटणारे हे नाटक अनेक दृष्टीने वैशिष्ट्यपूर्ण आहे. "माणसांचा बाजार" हा प्रक्षोभक विषय निवडून त्या अनुषंगाने निर्माण होणारे संघर्षपूर्ण नाट्य तेंडुलकरांनी प्रस्तुत नाटकात उभे केले आहे. आधुनिक विश्वातील एक महत्त्वाची सामाजिक शक्ती म्हणून स्त्रीचा गौरव होतो. परंतु प्रत्यक्षात व्यक्तिगत व कौटुंबिक जीवनात तिच्या वाट्याला आलेल्या गुलामगिरी-मुळे तिचा कोंडमारा होतो.

आजही आपल्या देशात बायकांची विक्री होते. त्यासाठी माणसांचा बाजार भरविता जातो. हे भयानक सत्य उजेडात आणावे म्हणून पत्रकार जयसिंग जाधव विहारमधील रांचीपलिकडे लुहारडागा येथून कमलाला दोनशे पन्नास रूपयात विकत घेतो. स्त्री स्वातंत्र्याचा कैवार घेणा-या जयसिंगची ही समाजीहितकारक कृती निश्चितच धाडसाची व कौतुकास्पद म्हटली पाहिजे. परंतु हाच जयसिंग स्वतःच्या घरात पत्नीला मात्र स्वातंत्र्य देत नाही. तिच्या मनाला किंमत देत नाही. ही वस्तुस्थिती आहे. त्याची पत्नी सरिता ही एक शिक्षित स्त्री आहे. कमलाच्या आगमनामुळे तिला आपल्या गुलामगिरीची जाणीव होते. त्यातून तिचे मन संघर्षासाठी पेटून उठते. पुरुषार्थ गाजविण्यासाठी ती सज्ज होते. "जो पुरुषार्थ करतो तो पुरुष, मग त्याचं लिंग कोणतं का असेना" ही तिची पुरुषार्थाची व्याख्या आहे. एकूण नवीवचारी स्त्रियांचा रोष हा तिला दुय्यम स्थान देवून, तिचे कर्तृत्व नाकरणा-या पुरुषप्रधान संस्कृतीवर आहे. स्त्रियांना प्रतिष्ठा प्राप्त करून देवू पाहणा-या स्त्रीमुक्ती चळवळीचेही हेच उद्दिष्ट आहे. या संदर्भात तिला पाटील

म्हणतात, " स्त्री मुक्ती चळवळीचा हल्ला पुरुषावर नाही. पुरुषप्रधान संस्कृतीवर आहे. पुरुषाला दुय्यमत्व देवून स्त्रीला प्राथम्य देणे हा स्त्री मुक्तीचा अर्थ नव्हे. लिंगवादाला § Sexim § सुरंग लावून स्त्री पुरुष समानतेच्या व सहकाराच्या एका निरामय जीवनाचा प्रारंभ हा या चळवळीचा अर्थ आहे. "

"कमला" नाटकात सरिताने घेतलेली भूमिका यापेक्षा वेगळी नाही. एका निरामय जीवनाच्या प्रारंभासाठीच ती सज्ज झाली आहे. पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या वर्चस्वाचा ती निषेध करते. "माणूस मोठा होतो तर तो मोठा माणूस का नाही होत? त्याचा "मालक" का होतो?" ही तिची खंत आहे. "बाईनं काय म्हणून नाही एकदा तरी मालक बनायचं? निदानं तिनं काय म्हणून नाही माणसाच्या लायकीनं जगू मागायचं?" हा तिचा सवाल आहे. स्वत्वाची जाणीव झाल्यामुळेच हे प्रश्न सरिताला भेडसावतात. आपल्यालाही ते प्रश्न अस्वस्थ करतात. माणूस म्हणून आपण स्त्रीचा कितपत विचार करतो? आजही त्या स्त्रीला पशूतुल्य वागणूक दिली जाते. पशूसारखी तिची वाजारात विक्री केली जाते. गतवर्षीच "श्रीमंत पती मिळवून देतो असे सांगून महिलांना पळविणा-या व विकणा-या मध्य-प्रदेशातील टोळीला उमरग्यात अटक करण्यात आली" असे वृत्त वाचण्यात आले. अनेक पातळीवर स्त्री जीवनाची विटंबना होते आहे. कमलासारख्या अशिक्षित स्त्रिया वाटयाला येणारे उपेक्षित जीवन मुकाट्याने जगत आहेत. परंतु सरितासारख्या सुशिक्षित स्त्रिया मात्र वाटयाला येणारे गुलामगिरीचे जीवन झुगारून, आपल्या स्वतंत्र व प्रगत वाट्यालासाठी कुठलीही किंमत मोजायला तयार आहेत. आपल्यावरील कुणाचीही सना खपवून न घेता, स्वतःच्या इच्छेप्रमाणे जगण्याचा निर्धार त्या व्यक्त करत आहेत. स्त्रीला पुरुषाइतकतेच मानवी हक्क व स्वातंत्र्य मिळावे, अशी मागणी करणारी व माणसाच्या लायकीन जगू मागणारी आत्मनिर्भर स्त्री, तेंडुलकरांनी "कमला" नाटकामध्ये सरिताच्या रूपाने चित्रित केली आहे.

===तेंडुलकरांची नाटयकला===

तेंडुलकरांची नाटयकला ही विविधतेने नटलेली आहे. तेंडुलकर हे स्वप्रेरणेशी इमान राखणारे व नव्याबदलची ओढ असणारे एक आघाडीचे नाटककार आहेत. मराठी नाट्यविश्वात मन्वंतर घडवून आणण्याचे सामर्थ्य त्यांच्या नाट्यलेखनात निश्चितच आहे. आशय-अभिव्यक्ती-बाबत नवदृष्टी स्वीकारून त्यांनी रंगभूमीवर नवे नवे प्रयोग केले. इन्सेन प्रणित तंत्राचा

त्यांनी अवलंब केला. केवळ नवतंत्राचा अवलंब केला म्हणून तेंडुलकरांची नाटके अभिनव व श्रेष्ठ ठरली नाहीत तर, त्यांनी बदलते जीवनसंदर्भ लक्षात घेवून त्या दृष्टीने आपले विचार मांडले. एका दृष्टीने ती वैचारिक बंडखोरीच होती. जे मनाला भावले ते त्यांनी उत्कटपणे व उत्स्फूर्तपणे मांडले. स्वप्नरंजनाला फाटा देवून त्यांनी आपल्या नाटकात वास्तवतेचे दर्शन घडविले. तेंडुलकरांची प्रारंभीची नाटके ही मध्यमवर्गीय कुटुंबाभोवतीच फिरत होती. गृहस्थ, श्रीमंत, एक हट्टी मुलगी इ.पहिल्या पर्वातील नाट्यवस्तूचे लक्ष्य "कुटुंब" हे होते. "शांतता। कोर्ट चालू आहे" या नाटकापासून तेंडुलकरांच्या दुस-या नाट्यलेखनपर्वाला प्रारंभ झाला असे म्हटले पाहिजे. मध्यमवर्गीय कुटुंबाच्या म्हणजेच पारंपरिक चाकोरीतून ते बाहेर पडले. "शांतता। कोर्ट" मध्ये कुटुंबाची जागा समूहाने घेतलेली दिसते. त्यानंतरची त्यांनी समाजातील अगदी खालच्या स्तरापासून ते वरच्या स्तरपर्यंतचे तळस्पर्शी मानवी जीवनदर्शन घडविले. गिधाडे, सखाराम बाईंडर, घाशीराम कोतवाल, कमला, कन्यादान इ.नाटकातून आलेले जीवनदर्शन त्यांच्या मनो-सामाजिक भूमिकेची साक्षा देते.

जीवनातील गतिशीलतेचे भान ठेवूनच तेंडुलकरांनी सामाजिक, ऐतिहासिक, राजकीय, विषय कौशल्याने हाताळले. नाटकाचे विषय गतकालीन घटनावर आधारित असले तरी त्याचे संदर्भ आजच्या परिस्थितीलाही लागू पडावेत याचा त्यांनी स्वतंत्रपणे विचार केलेला दिसतो. विषयाच्या निवडीइतकेच ते विषयाच्या वास्तवपूर्ण मांडणीला महत्व देतात. विषयाचा परिणाम साधण्यासाठी त्यांच्या मनाला योग्य वाटेल ती पध्दत ते अवलंबतात. मग ती पध्दत प्रस्थापित असो किंवा त्याहून वेगळी असो. प्रस्थापित पध्दतीचे त्यांना वावडे नाही. प्रस्थापित पध्दतीचाही त्यांनी सूचकतेने वापर केलेला दिसतो. एका विशिष्ट पध्दतीचा अट्टाहास त्यांनी धरला नाही. नाट्यक्षेत्रात त्यांनी विविध प्रयोग केले. त्यामुळेच त्यांना नवनाट्याच्या पंथात ओढले जाते. परंतु असे ओढले जाणे त्यांना पसंत नाही. कारण या संदर्भात आपलो भूमिका स्पष्ट करताना त्यांनी म्हटले आहे की, "अलिकडे नवनाट्याच्या पंथात माझ्यानावाची गणना वारंवार करण्यात येते. माझा "पंथ" कुठला ते ठरवून घेण्याची आवश्यकता मला स्वतःला अद्यापपर्यंत भासली नसून पुढेही ती निकडीने कधी भासेल असे वाटत नाही. मनात घोळणारा, "माझ्यावर लिही" म्हणून हट्ट करणारा विषय मला पटेल त्या पध्दतीने मी लिहीत आलो. पध्दतीचा विचार दरवेळी स्वतंत्रपणे करावा लागला, दरवेळी अत्यंत काळजीपूर्वक मी तो केला."

परचलित परंपरांचा चिकित्सक बुद्धीने शोध घेवून तेंडुलकरांनी नवा विचार मांडला. खरेतर, परंपरेतून आलेले साचलेपण दूर करण्यासाठी नव्या विचारांचीच गरज असते. हा विचार मांडत असताना, समाजमनात रुजलेल्या रूढ विचारांना हादरे बसत असतात. परंतु ते अपरिहार्य असते. समाज प्रबोधन हे कलेचे प्रयोजन आहे की नाही या बाबत मतभेद असले तरी तेंडुलकरांच्या नाट्यकलेतून असे प्रबोधन निश्चितच घडत असते. समाजाला अंतःमुख करण्याचे व दिशा दाखविण्याचे सामर्थ्य साहित्यामध्ये असते. साहित्य आणि समाज यांचे एक अतूट असे नाते असते. त्यादृष्टीने नाट्यकलेचे मूल्यमापन करताना ते सामाजिक अंगाने करणे आवश्यक ठरते. सामाजिक परिस्थितीची योग्य जाण असणा-या साहित्यिकांची दृष्टी आणि त्यांची साहित्यसृष्टी, समाज जीवनापासून अलिप्त असू शकत नाही. गं.बा.सरदार यांच्या मते, "वाङ्मय हे सामाजिक जीवनाचे एक प्रमुख अंग आहे. सामाजिक जीवनाची घडण विविध अंगाने होत असली तरी ते सलग व एकात्मच असते. त्याची अनेकविध अंगे परस्परशो निगडीत असतात. आणि त्यांचा एकमेकावर प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष असा काही ना काही परिणाम होत असतो. समग्र सामाजिक जीवनाचा संदर्भ लक्षात न घेता त्यापासून कृत्रिमतेने अलग काढलेली अशी तथाकथित शुध्द वाङ्मयीन दृष्टी ही साहित्याचे सम्यग्दर्शन घडवू शकेल असे मला वाटत नाही." ¹¹ तेंडुलकरांनी सामाजिक समस्या चित्रित करित असताना, समूहमनाचे वर्तन आणि मानवी मनाचा तळ यावर लक्ष केंद्रित केले.

मानवी मनाचे तळस्पर्शी चित्रण करित असताना तेंडुलकरांनी तिथली व्यथा, गुंतागुंत उकलून दाखवलीच याशिवाय तेथे वास करित असलेली कामेच्छा, हिंस्त्रता ही प्रकर्षाने सुस्पष्ट केली. माधव मनोहर यांना तेंडुलकरांचे नाटक 'एकलक्ष्मी' वाटते. हे एकलक्ष्म म्हणजे 'सेक्स & व तत्संबंध' व्हायोलन्स' हे होय. ¹² तेंडुलकरांच्या "शांतता। कोर्ट" मध्ये माणसातील मूळची हिंस्त्रता कशी पशूसारखी उफाळून वर येते याचे भेदक दर्शन आपण पाहिले. हिंसेचे भेदक आणि सूक्ष्म दर्शन घडविणारे "शांतता। कोर्ट" हे तेंडुलकरांचे सर्वोत्कृष्ट नाटक असल्याचे मत विद्याधर पुंडलीक नोंदवतात. ¹³

तेंडुलकरांच्या नाटकात व्यक्ती विरुद्ध समाज, व्यक्तीविरुद्ध कुटुंब, व्यक्ती विरुद्ध परिस्थिती असा संघर्ष असतो. या संघर्षात त्या व्यक्तीची वाताहात झाल्याचे चित्र ते रंगवतात. रूढीपरंपरेने निषिद्ध ठरविलेल्या गोष्टीकडे तेंडुलकर समाजाचे लक्ष वेधतात

व नवजीवन विषयक तत्वज्ञान मांडतात. "निषिध्याचे मनस्वी जाकर्षण हे तेंडुलकरांच्या नाटकांचे स्थायी भावरूप आहे. ^{१५} असे मत माधव मनोहर मांडतात. वरील विवेचनाचे प्रत्यंतर आपणास "शांतता। कोर्ट", ("कमला") या नाटकामध्ये येते. दोन्ही नाटकातील समस्यांचे स्वरूप भिन्न असले तरी समस्या निर्मितीचे कारण मात्र एकच आहे, ते म्हणजे सामाजिक रूढी कल्पना. तसेच आणखी एक समान धागा दिसतो. "शांतता। कोर्ट" मधील समूह व ("कमला" मधील जयसिंग सुशिक्षित व सुसंस्कृत आहेत) परंतु "स्त्री" कडे माणूस म्हणून पाहण्याची त्यांची दृष्टी नाही. त्यांच्या संकुचित वृत्तीचे व दृष्टीचे दर्शन तेंडुलकर घडवतात. "शांतता। कोर्ट" व ("कमला" या दोन्ही) नाटकातील नायिकांच्या व्यक्तिचित्रणातून तेंडुलकरांनी स्त्री जीवनातील कारुण्य टिपले आहे, समजुतदार स्त्रीची होणारी कोंडी चित्रित केली आहे. "आरंभापासून आतापर्यंतच्या तेंडुलकरी लेखनाचा स्थायीभाव "एको रसः करुण एव" हाच आहे. जीवनाच्या खेळकर, मोकळ्या, बाजूपेक्षा व्यक्ती, कुटुंब वा समाज या सा-यांच्या जीवनात घर करून राहिलेले कारुण्य किंवा उपरोध यांचे विविध प्रकारे चित्रण करणे, हा जणू त्यांचा वाणाच बनलेला आहे. ^{१५} अशी प्रतिक्रिया गो.म.कुलकर्णी व्यक्त करतात.

तेंडुलकरांची लेखनपध्दती वास्तव चित्रणाला अनुरूप आहे. तेंडुलकरांच्या वाङ्मयीन प्रतिभेचे ठळक दर्शन "शांतता। कोर्ट" व ("कमला") या दोन्ही नाटकातूनही घडते. सामाजिक समस्येची कौशल्यपूर्ण मांडणी, उठावदार व्यक्तिचित्रणे, भिताक्षरी संवादरचना यामुळे त्यांची नाटके वैशिष्ट्यपूर्ण ठरतात. नाटकातील पात्रांच्या साध्यासाध्या झालचालीतून व प्रसंगातून ते आपले नाटक उभे करत जातात. नाटकातील अंकाच्या अखेरीस, आपल्याला थक्का देवून, नाटकाला गती देतात. काही वेळा शब्दापेक्षा पात्रांच्या मोनातून आशय प्रगट करतात. कृत्रिमतेपेक्षा साधेपणाकडे त्यांचा कल आहे. कृत्रिम आलंकारिक भाषेपेक्षा दैनंदिन व्यवहारातील बोलीभाषाच ते पात्रांच्या तोंडी घालतात. पल्लेदार, वक्तृत्वपूर्ण संवादापेक्षा भिताक्षरी संवादलेखन करून ते अपेक्षित परिणाम साधतात. त्यांच्या नाटकातील त्रुटित संवादलय प्रदीर्घ "स्वागतात" मात्र वक्तृत्वपूर्ण झालेली दिसते. "शांतता। कोर्ट" नाटकाच्या अखेरीस असणा-या ब्रेणारेच्या प्रदीर्घ स्वगतामध्ये याचा प्रत्यय येतो. आत्मनिवेदनात एक प्रकारचा आवेश व आत्मविश्वास दिसतो. "कमला" नाटकाच्या अखेरीस सरिताचा आत्मनिर्धारही, त्यादृष्टीने विचारात घेण्यासारखा आहे. मानवी मनातील आशा आकांक्षा, व्यथा, त्यांचे जीवन थ्येय स्पष्ट होण्यासाठी तेंडुलकर प्रदीर्घ स्वगताचा वापर करतात.

दबलेले मन मुक्त करण्याची संधी जशी ते पात्रांना देतात, तसेच त्या निमित्ताने समाज मनाला अंतःमुख करण्यातही पुढाकार घेतात. पारंपरिक नाटकातील "स्वगत" हा नाटयतंत्राचा कौशल्याने वापर करून घेण्याचे चातुर्य येथे दिसते. तेंडुलकरांच्या नाटकातील "स्वगत" हे सुध्दा "नवस्वगत"च म्हटले पाहिजे. अर्थात नवप्रयोग करावयाचा या हेतूने त्यानी तो जाणीवपूर्वक प्रयत्न केलेला नसतो तर नाट्याशय अधिक परिणामकारक करणे हा त्यांचा उद्देश असतो. आशय मांडताना जो घाट त्यांना उपयुक्त वाटतो तो ते निवडतात. "सर्व प्रकारचे घाट-पारंपरिक आणि नवे ही आशय मांडण्याची साधने आहेत" ¹⁶ अशी त्यांची धारणा आहे. आशय मांडण्यासाठी त्यांना कोणताही घाट व्यर्ज नसतो. आपल्या लेखनात साचेबंदपणा येणार नाही याची ते काळजी घेतात. त्यादृष्टीनेच ते जुन्या-नव्या नाटयतंत्राचा कौशल्याने वापर करतात. या कौशल्याची परिणितीच नवनाट्यात होवून जाते. तेंडुलकरांची प्रायोगिकता ही उपरी नाही तर ती आतून आलेली आहे. "कोणत्याही क्षेत्रातील प्रायोगिकता ही त्या व्यक्तीला आतून यावी लागते, जगण्याचे भान किती आहे, त्यातल्या संवेदना किती तीव्र आहेत. भवतीच्या जीवनातले प्रश्न त्यांना किती प्रमाणात भेडसावतात, अस्वस्थ करतात, ते मांडण्यासाठी, व्यक्त करण्यासाठी रंगभूमी माध्यमाची किती जाण आहे यावर सारे अवलंबून आहे. उपरेपणाने ते होणार नाही" हा ¹⁷ डॉ. वि. भा. देशपांडे यांनी "प्रायोगिक रंगभूमीची वाटचाल" या लेखात मांडलेला विचार, तेंडुलकरांच्या नाट्यसृष्टीचा अभ्यास करताना प्रत्ययास येतो.

××× निष्कर्ष ×××

आतापर्यंत आपण जो तेंडुलकरांच्या नाटकाचा विचार केला, विशेषतः "शांतता। कोर्ट चालू आहे" (आणि "कमला") या नाटकावरून असे अनुमान निघते की, तेंडुलकरांची नाटके ही प्रचलित समाजव्यवस्थेतील व्यक्ती आणि तिच्या सभोवतलचा समाज यांच्यातील संघर्षाची परिणिती म्हणून उभारून आली आहेत. या नाटकामधील सामाजिक समस्यांचे स्वरूप स्त्री जीवनाभोवती गुरफटून राहिलेले आहे. समाजाची रुढीप्रियता ही नवविचाराच्या स्त्रीला जीवन जगणे कसे असह्य करून टाकते याचीही मर्मभेदी आणि कलात्मक चित्रे येथे पाहावयास मिळतात. या नाटकातील समाज रुढी प्रिय असला तरी तो सुसंस्कृत आहे. व्यक्ती कितीही सुसंस्कृत झाली तरी आज ती स्त्रीकडे पाहताना पारंपरिक दृष्टीनेच स्त्रीचे मोल ठरविताना दिसते. सुसंस्कृत समाजातील पुरुषांच्या स्वार्थी आणि संकुचित मनोवृत्तीचे दर्शन येथे घडते. परिणामी अशा या सुसंस्कृत समाजातील स्त्रीच्या वाट्याला

कारुण्यच कारुण्य आलेले आहे. स्त्री बंडखोर झाली तरी तिच्या या बंडखोरीला मर्यादा आहेत, असे दिसून येते. म्हणून तेंडुलकरांनी स्त्री जीवनाच्या संदर्भात निर्माण केलेले प्रश्न तसे सनातनच आहेत. फक्त नवसमाजरचनेत नवमाध्यमांचा वापर करण्याकडे तेंडुलकरांची नाट्यप्रतिमा झेपावताना दिसते आणि म्हणूनच त्यांची ही नाटके लोकप्रिय होतात असे म्हणता येते. तेंडुलकरांच्या लेखनाचा मंत्र ते स्वतःच्या मनाशी अगोदर ठरवितात. व त्या मंत्राच्या परिपोषासाठी पात्रप्रसंग निर्माण करून त्यातून नाट्यमय जीवनाचा आलेख उभा करतात, असे या दोन नाटकांच्या अभ्यासावरून म्हणता येते.

तेंडुलकरांचे नाट्यलेखन हे जीवनाच्या घकाथकीतून व संघर्षातून जन्माला आलेले आहे. त्यातून पारंपरिक कल्पनांना थक्के देणा-या निर्भयवृत्तीचे प्रत्यंतर येते. वास्तवतेचे भानं आणि नव्याची जाण ठेवून त्यांनी दैनंदिन जीवनातील नाट्यदर्शन घडविले. "माणूस" हे केंद्र मानून, त्याचे मनोव्यापार हे त्यांनी आपल्या सखोल चिंतनाचे लक्ष्य केले. विविध विषय, विविध व्यक्तिरेखा चित्रीत करून नाट्यलेखनाच्या बाबतीत विविध प्रयोग केले. स्त्री समस्यांचे चित्रण करताना "माणूस" म्हणून तिचा विचार केला. विषयाची विविधता, अभिव्यक्तीची नाविन्यता यामुळेच त्यांची नाटके प्रायोगिकदृष्ट्या वैशिष्टपूर्ण ठरली. मराठी नाट्यसृष्टीची प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठी त्यांनी जे मोलाचे योगदान दिले ते मराठी नाट्यवाङ्मयाच्या इतिहासात गौरवाने नोंदले गेले आहे. मराठी नाट्यसृष्टीतील एक मातब्बर नाटककार म्हणून या प्रतिभासंपन्न व कर्तृत्वसंपन्न व्यक्तिमत्त्वाचा मराठी माणसाला सदैव अभिमान वाटतो. आपल्या उदंडलेखन कार्यामुळे व उत्तुंग प्रतिभाशक्तीमुळे लोकप्रिय ठरलेल्या नाटककार तेंडुलकरांचा "मराठी नाटकांचा मानदंड" म्हणून जो गौरव होतो तो सार्थच आहे. आपला स्वकर्तृत्वाच्या जोरावर यशाची शिखरे काबीज करून आंतरराष्ट्रीय कीर्ती प्राप्त करणारे विजय तेंडुलकर हे नाट्यसृष्टीचे वैभव आहे.

xxx संदर्भ टीपा xxx
=====

प्रकरण पाचवे

- १ शारंगपाणी सरोजिनी, "स्त्रियांचे हक्क आणि त्यांच्या मर्यादा", विमल प्रकाशन, पुणे, १९९०, पृ. ४
- २ अनंतराम - वंडसे अनुवादित, "भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान", राष्ट्रीय अभ्यास समितीच्या अहवालाची संक्षिप्त आवृत्ती, पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९८७, पृ. १३५
- ३ हाटे चंद्रकला, "स्वातंत्र्योत्तर भारतीय स्त्री", महाराष्ट्र राज्य साहित्य संस्कृति मंडळ, मुंबई, विद.आ. १९८५, पृ. २८४
- ४ कुलकर्णी गो.म. "नाटककार विजय तेंडुलकर : एक जिंकणे-हरणे" सत्यकथा, डिसेंबर, १९७९, पृ. ४३
- ५ अनंतराम-वंडसे अनुवादित, "भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान", उ.नि.पृ. ४३
- ६ तेंडुलकर विजय, "शांतता! कोर्ट चालू आहे", मौज प्रकाशन, मुंबई, तृ.आ. १९७९, पृ. ९६
- ७ तत्रैव, पृ. ९०
- ८ तेंडुलकर विजय, "कमला", नीलकंठ प्रकाशन, पुणे, १९८२, पृ. ५८
- ९ पाटील लीला, "ओलांडताना", श्री विद्या प्रकाशन, पुणे, १९८८, पृ. ९७
- १० तेंडुलकर विजय, "कमला", उ.नि.पृ. ५७
- ११ तत्रैव, पृ. ५८
- १२ दैनिक सकाळ, पुणे, २८ सप्टेंबर १९९३, पृ. ३
- १०३२ तेंडुलकर विजय, "रात्र आणि इतर एकांकिका", प्रस्तावना, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, विद.आ. १९७९, पृ. ७
- ११४४ फडकुले निर्मलकुमार §संपा. §, "प्रबोधनातील पाऊलखुणा"-प्रा.गं.बा.सरदार यांचे निवडक लेख, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन, पुणे, १९७८, पृ. १८

- १११२ देशपांडे वि.भा. §संपा. §, "रंगयात्रा", नाटयसंपदा प्रकाशन, मुंबई, १९८८, पृ. २४
- १११३ पवार-हातकणंगलेकर §संपा. §, "मराठी साहित्य प्रेरणा व स्वरूप", पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, १९८६, पृ. ११५
- १११४ देशपांडे वि.भा. §संपा. §, "रंगयात्रा", उ.नि.पृ. २५
- १११५ कुलकर्णी गो.म., "नाटककार विजय तेंडुलकर : एक जिंकणे-हरणे", उ.नि.पृ. ७
- १११६ पै-तेंडुलकर यांनी घेतलेली विजय तेंडुलकर यांची मुलाखत, "साहित्यातून सत्याकडे", डिंपल पब्लिकेशन, वसईरोड स्टेशन, १९८८, पृ. ५११
- १११७ देशपांडे वि.भा. §संपा. §, "रंगयात्रा", उ.नि.पृ. ६४

xxx परिशिष्ट xxx

=====

xxx संदर्भ ग्रंथ आणि नियतकालिके xxx

=====

अनंतराम-वंडसे § अनु. §	भारतीय समाजातील स्त्रियांचे स्थान
काळे, कुलकर्णी, ढवळे § संपा. §	मराठी रंगभूमी आणि मराठी नाटक: घटना आणि परंपरा, डॉ. अमृत नारायण भालेराव स्मृतिग्रंथ
कुलकर्णी मधु	ललित साहित्यातील आकृतीबंधाची जडण घडण
कुलकर्णी वा. ल.	मराठी नाटक आणि मराठी रंगभूमी : समीक्षा
केतकर गोदावरी	भरतमुनीचे नाट्यशास्त्र
चव्हाण शिवाजीराव	मराठी आध्यात्मिक शाहिरी : परंपरा व वाङ्मय
जोशी लक्ष्मणशास्त्री § संपा. §	मराठी विश्वकोश § खंड सातवा §
तावरे-शाळिग्राम § संपा. §	मराठी नाटक आणि मनोविकृती
तेंडुलकर विजय	श्रीमंत
तेंडुलकर विजय	मी जिंकलो मी हरलो
तेंडुलकर विजय	कावळ्यांची शाळा
तेंडुलकर विजय	एक हट्टी मुलगी
तेंडुलकर विजय	गिधाडे
तेंडुलकर विजय	सखाराम बाईंडर
तेंडुलकर विजय	घाशीराम कोतवाल
तेंडुलकर विजय	कन्यादान
दळवी प्रशांत	चारचौथी
देशपांडे अ. ना.	आधुनिक मराठी वाङ्मयाचा इतिहास: भाग एक व दोन
देशपांडे धों. वि.	मला दिसलेली नाटके
देशपांडे वि. भा. § संपा. §	रंगयात्रा
देसाई वसंत शांताराम	नट, नाटक आणि नाटककार
धोंगडे रमेश	तेंडुलकरांचे नाटक
परांजपे कल्पना	मराठी सामाजिक नाटक आणि स्त्री समस्या
परांजपे शकुंतला	उध्वस्त घरटी

परुळेकर आशा	आधुनिक स्त्रीच्या समस्या
पवार-हातकणंगलेकर §संपा. §	मराठी साहित्य प्रेरणा व स्वरूप
पाटील लीला	ओलांडताना
पाटील लीला	भारतीय स्त्री जीवन
पै-तेंडुलकर §संपा. §	साहित्यातून सत्याकडे
फडकुले निर्मलकुमार §संपा. §	प्रा. गं. बा. सरदार यांचे निवडक लेखः प्रबोधनातील पाऊलखुणा
बनहट्टी श्री. ना.	मराठी नाट्यकला आणि नाट्यवाङ्मय
बनहट्टी-शहाणे §संपा. §	भारतीय स्त्री
मनोहर माधव	मराठी नाटक थिटे का?
मनोहर मुक्ता	मराठी नाटकातील स्त्री प्रतिमा
माळी-प्रधान §संपा. §	म. फुले गौरव ग्रंथ
रानडे रामचंद्र गोविंद	मराठी नियतकालिकांचा इतिहास
बरसेड र. ना.	लोकसाहित्य व लोकपरंपरा
बाटवे के. ना.	संस्कृत नाट्यसौंदर्य
शिंदे मा. कृ.	मराठी रंगभूमि : उगम आणि विकास
साळुंखे आ. ह.	हिंदू संस्कृती आणि स्त्री
सोमण अंजली	साहित्य आणि सामाजिक संदर्भ

xxx नियतकालिके xxx

अमृत	एप्रिल, १९७०
आलोचना	जानेवारी, १९६९
अ. भा. नाट्यसंमेलन स्मरणिका	१९९०
कथाश्री दिवाळी अंक	१९९२
प्रतिष्ठान	मार्च-एप्रिल, १९६९
प्रतिष्ठान	मे-जून, १९९२

महाराष्ट्र साहित्यपत्रिका	आक्टो. - नोव्हें. - डिसें., १९८२
माहेर पाक्षिक	जानेवारी, १९८७
मिळून सा-याजणी दिवाळी अंक	१९९२
ललित	मे, १९७६
सत्यकथा	डिसेंबर, १९७१
समाज प्रबोधन पत्रिका	एप्रिल-जून, १९९०
साप्ता. सकाळ दिवाळी अंक	१९९१
स्त्री	जुलै, १९९१

xxxxxxxx